

Ivo Andrić (1892–1975)

A SZARAJEVÓI ZSIDÓ TEMETŐBEN*

Volt szeme és érzéke a bosnyák tájhoz Petar Kočićnak, s mint vérbeli író csak úgy mellesleg is képes volt elmondani szép és helytálló dolgokat. Neki tűntek föl azok a helyek, melyeken e tájon temetők terület el, s volt érkezése, hogy ezt egy egészen szokványos szakcikkben is elmondja. „Mint jól megtermett és szürkés hegyi ökrök fekszenek a hatalmas szögletes kövek halmai, s érdeklődést keltve, békésen csillognak a verőfényben, és pihennek, mintha mély álomba merültek volna.”

Kočić e mellékes észrevételére mindig is emlékeztem, s ezen a nyáron is, amikor néhány napon át rendszeresen kijáratam a régi zsidó temetőbe, amely a Miljacka bal partján fekszik, a Szarajevó–Uzsice vasút töltése alatt. Mondom „fekszik”, bár olyannyira meredek, hogy olybá tűnik, szüntelen alászáll és omladozik.

Szarajevó meredek hegyoldalai ma is tele vannak muzulmán temetőkkel, fehér sírkövekkel, nisánokkal. Mint szüntelen masírozó, fehérbe öltött katonaság, vagy örök hó lavinái, e temetők örök időktől ereszkednek alá meredélyeikről. Az évek és évszázadok múlásával e sereg mindjobban ritkul, s a lavinák mindinkább elvékonyodnak. Mert a temetők is halandók. Sok-sok hófehér és egykor egyenesen meredező sírkő kidőlt vagy elferdült, s arra készül, hogy az elhunytal együtt a földbe vesszen. Vannak temetők, mint ama legszebbik, az Alifakovacon, ahol a sűrű, sudár síroszlopok eldőlték, mint a fehér kalászkok rengetege. Mind keletkezésükben, mind letűnésükben e temetők nemcsak jelképek, de valami izgalmasan költőit is hordoznak az új élettel való kontrasztjukban, amely napjainkban sűrűsödik és forr odalenn a városban. Nincs bennük semmi, ami taszítana vagy félelemmel töltene el, hanem csak békesség és tisztesség és méltóság, ami csupán az itt nyugvók értelmes és hősies emberi viszonyulásának a kifejeződése a halállal szemben.

A fehérülő muzulmán temetők, Szarajevó meredek lankáin. – Ez ama néhány téma egyike, melyek megindítanak és magukkal ragadnak, látomásokkal és gondolatokkal telve, de képtelenül arra, hogy mindezt legalább megközelítőleg hűségeesen kifejezhessem. De e temetők költőisége megleti a maga poétáit, s ők nem a halál, hanem az élet költői lesznek. Mert örökké igaz marad a régi mondás, hogy „a halál nem költőibb az életnél”. Márpedig a temetőknek akkor van jelentőségük, ha annak a világnak az életéről szólnak, melyhez azok tartoztak, akik bennük nyugszanak, s a temetők történetének annyiban van értelme és indoka, amennyiben megvilágítja a mostani és az eljövendő nemzedékek útját.

De most és itt nem szólok mindezekről a temetőkről Szarajevó körül, hanem a szarajevói szefárd zsidók régi temetőjéről,

amely fehér sírköveivel elvész közöttük, és távolról nem különbözik tőlük.

Amikor a kurta, de meredek kaptatón kapaszkodtam a Miljackától a szarajevói szefárd zsidók temetője felé, mindig történelmük négy századára gondoltam.

Amikor a 15. század végén a zsidókat elűzték spanyol földről, olyan országokban kerestek menedéket, amelyek nem vették be a zsidóüldözés rendszerét, s amelyek legalább eltűrték őket. Ezek egyike volt az akkori Törökország. Az elűzött spanyol szefárd zsidók a 16. században megjelennek a fontosabb balkáni kereskedelmi központokban, így Szarajevóban is. Társadalmi helyzetük alapján nem különbözik a többi köznéptől; annyiban nehezebb, hogy kevesen vannak, és teljességgel elszigetelt idegenek, vérségi, vallási és nyelvi kapcsolat nélkül. Hogy fennmaradhassanak ilyen feltételek mellett, a zsidó menekültek még inkább és keményebben alkalmazkodtak és megalázkodtak, mint ahogy erre a keresztény köznép kényszerült. Egyfajta gettóba, az úgynevezett „Nagy Udvar”-ba beszorítva, minden egyéb más hitű polgártársuk előítéleteitől és hiedelmétől közrefogva, az önvédelem szükségének és ösztönének megfelelően önmagukba zárkóztak, és tulajdon hagyományaikkal, hiedelmeikkel és előítéleteikkel mint valami várfallal, bástyázták körül magukat. A kulturális javak tartalékai, melyeket régi spanyol hazájukból hoztak magukkal, idővel halványultak és foszladoztak, de a kedvezőtlen körülmények közepette is kivételes szeretettel ápták és meglehetősen megőrizték ezeket a legutóbbi időkig. Egyébként lelki életük, mint a más hitű népeknél is, a vallásos hagyomány viszonylagos ismeretére és a szertartások mechanikus ismétlésére korlátozódott. Otthonaikban és maguk között spanyolul váltottak szót (azon a spanyol nyelven, amelyet a 15. században hoztak magukkal, s melybe számos szerb és török szó keveredett), a zsinagógában és a vallási szokásoknál a hébert használták, a köznéppel „bosnyákul” beszéltek, a hatalom képviselőivel meg törökül. Nem volt igazi iskolájuk és nagyobb lehetőségük a kulturális élethez. A török hatalom idején is és később, az osztrák-magyar megszállás alatt, a fennálló törvényhozás gyakorlatilag lehetetlenné tette számukra a közéletben és az államigazgatásban kínálkozó állások elérését, s fizikai munkára kényszerítette őket, korlátozott körű mesterségekre, különösen a kis- és nagykereskedelemben.

Kicsiny, a körülmények és szokások kényszerével hermetikusan zárt közösséget alkottak, melyben volt nehezen megszerzett, kínkeservesen őrzött és mindig fenyegetett gazdagság, de még több földhözragadt nyomorúság. Minden hátrányosan hatott fejlődésükre. S mégis, mindez nem vetette vissza őket úgy, hogy szellemileg teljesen felbomoljanak és fizikailag megsemmisüljenek. S amikor a 19. században az életfeltételek bizonyos mértékben, ismétlem, csak bizonyos mértékben számukra is kedvezőbbek és korszerűbbek lettek,

* A Nobel-díjas szerb író írása először 1954-ben jelent meg.

reájuk kényszerített maradiságukkal, amely közös volt a többi felekezetével, energiájuk és tehetségük kétségtelen jeleit mutatták fel, az újdonság iránti érzéküket, velük született kíváncsiságot az előrehaladás iránt. (Korunkban ők adták Bosznia egyik legjobb íróját, a harmonikus és mélységesen emberi Isak Samokovliját.) Csak a második világháborúban a rasszizmus sötét és gyilkos rohamának sikerült szétszórnia és megsemmisítenie őket, akiket készületlenül ért e harcmódor, hiszen nem szoktak hozzá. Mindig élni akartak, s nehéz történelmük során mindig elragadtak valamit az életükből. A rasszizmus most az életüktől fosztotta meg őket. Történelmük, melyet még ezután kell csak megírni, mert Moric Levi könyve a boszniai szefárdokról ma nehezen hozzáférhető, meg részben avitt is, felfedi majd nemcsak a szefárdok sorsát, hanem társadalmi életünk minden múltbeli sokféleségét és összetettségét. Mert bármennyire különálló világot képviseltek is, egyidejűleg egész közösségünk élő alkotórészei voltak.

Ezekkel a gondolatokkal és emlékezőkkel lép be az ember a zöld kapun át a sarajevói szefárdok temetőjébe a Miljacka fölötti kegyetlen meredélyen.

E temető a lankán a sírkövek alakjával és felirataikkal két meglehetősen különböző részre tagolódik. Úgy a század elejéig a sírkövek tipikusan zsidó jellegűek, ormótlanok, durván faragták meg őket, azt is inkább csak az elülső oldalukon (a kövek tömege helyzetét és alapvető vonalait tekintve oroszlanra emlékeztet, amely klasszikus helyzetben a hátsó mancsán ül, s felszegett fejével elülső lábaira támaszkodik). Az elülső, magasabb oldalon héber felirat.

A múlt század végén ezek a sírkövek kezdik megváltoztatni alakjukat, közelítenek a szokványos keresztény „síremlékekhez”, mind gyakoribbak a szerb és spanyol nyelvű feliratok a héber szöveg mellett, s az utóbbi gyakran el is marad. Más országokban is így esett, s a zsidó sírkövek itt is alkalmazkodni kezdtek a kor stílusához és ízléséhez meg az országhoz. Olyan emberek sírjai ezek, akik ama kor polgári életét éltek, s olyan sírkövek magasan állnak fölöttük, melyek alakjukkal és felirataikkal erről vallanak.

S mégis, sok mindenben ezek a kövek egyediek, s valamit elárulnak nemcsak a halottakról, hanem az élőkéről is. Azok az ódon sírjelek a héber feliratokkal oldalvást állnak, alakjuk szokatlan, az írásjelek rajtuk érthetetlenek, mintegy belenyugodva abba, hogy mindig is csupán a legelenyészőbb kisebbség volt képes megfélni és felfogni őket, s ma már ez a kisebbség se létezik. Tartásuk büszke. Egyik-másik már csak kő. A megsötétült, sekélyen bevésített héber felirat betűi már rég egymásba fonódtak, szétbomlottak és elenyésztek. Még nem vészett teljesen nyomuk, de olyan ornamentalsé válnak, amely nem mond semmit.

A számunkra érthetetlen héber betűk hátterében, mint valami áttetsző, de minden falnál keményebb lepel mögött rejlik a szefárd élet ama része, melyet hosszú századokon át fenntartottak. A másik ilyen lepel az a spanyol nyelvezet, melyet beszéltek. Több mint négy évszázad leforgása alatt őrizték és óvták szépséges anya-mostohaanya-nyelvüket, bár nem tudták fejleszteni, sem megőrizni úgy, hogy meg ne kövesedjék és romoljék. E nyelven énekelték szerelmes és esküvői dalaikat, s az andalúz szülőföld románcait, azt használták meghitt és üzleti életükben.

Ez a két távoli, idegen írás és két idegen nyelv volt fennmaradásuk és elkerülhetetlen kíváncsiságuk eszköze, mint két rejtett életük hosszú harcában.

Az új idők eljövételével a szerbhorvát írásbeliség a szefárdok között is elterjed, akár a többi lakos körében, amellet

ban ők a maguk spanyol szefárd beszédét nyilvánosan is használni kezdték, különösen, ha a hagyományról és a folklóról van szó. Így hódít teret a sírköveken is. Furcsa helyesírás és olykor gyatra versezetek. Mint megannyi temetőben a világon, ezek leginkább szokványos szavak, adózás az elhunyt tekintélyének és gazdagságának. Egy súlyos, fekete márvány sírkőre arany betűkkel írták ki naiv verssorokban, hogy az elhunyt megbecsült és bölcs volt, „ombre prejado u entelegente”, valamint

Vicepresidente de la Komidad,

Presidente de sosjedades,

Lavrador publico dija i tarde.

(Községi elnökhelyettes, különböző társaságok elnöke, a közéletben fáradott éjjel-nappal.)

A közhelyek és a rideg, ügyetlen versezetek itt is keverednek olyan feliratokkal, amelyekből, akár közvetetten és naivan, de megnyilatkozik az őszinte érzés és melegebb szó, az élő és örök szükség, hogy még egyszer mondjunk valamit arról, akit örökre elvesztettünk.

Egy anya sírján ez áll: „Madre que non conoce otra justicia que el perdon ni mas ley que el amor.” (Egy anya, aki nem ismert más igazságot, mint a megbocsátást, se más törvényt, mint a szeretetet.) Doncela Klara Altarac, aki „ifjúsága virágában” hunyt el, sírkövén azon kesereg, hogy a tavasz kezdetén földdel hantolták el, s ez a hús föld „elfedte előle a Nap-anya arcát”. – „Curbriome la vista del padre sol.” S mindjárt a kislány mellett nyugszik anyja, aki később halt meg, s a sírján ez áll:

Clara, no llores hija mia,

No temes la fosa fria.

(Klara, ne sírj, leányom, s ne félj a hűvös sírtól.)

Párhuzamosan a spanyol nyelvűekkel, mind gyakoribbak a szerb feliratok meg a versek is. Persze ezek is a szokványosság határain belül vannak, olyanok, amilyenek minden felekezet és nép sírjain láthatók. Egy anya sírján ez áll: „Gyönyörű voltál számunkra – születéstől fogva – szeretett anyánk – a viszontlátásra.”

Csak olykor mondanak valamivel többet a gyász szokásos kinyilvánításánál. Az egyiken, a héber szöveg után, ez következik: „Rahela I. Izrael, Űrasszony.” – Úgy tetszik, mintha látnám ezt a telt, ősz matrónát, akit rokonai és ismerősei, velük született humorérzékkel és pontos lélektani meghatározással Űrasszonynak neveztek el. S mintha csak hallanám e szavunkat, amint felbukkan spanyol társalgásukban, azzal az elnyújtott vibráló hangsúllyal, ahogyan kiejtik.

Az egyik síremlék ezt tanúsítja: „Itt nyugszik drága és feledhetetlen férjem és drága atyánk Leo E. Papo, született 1871, meghalt 1915. július 12-én, aki kilenc évig betegeskedett.” A régi bosnyák sírkövek felirataira emlékeztető valami, e részlettel az elhunyt magánéletéből, amely jelentőséggel bírt a rokonok számára, de amely annyi év elteltével furcsán hangzik.

Leon Levinek, aki szemlélatomást már előrehaladottabb korú lehetett, különböző felekezetű hegymászó barátai ügyetlen, de meghitt verssorokban üzenik, hogy a hegyek kietlenek lettek nélküle, és sohase fogják elfeledni.

Elijas Kabiljo sírjára ezt írták: „Oly magányosak vagyunk – élve és halva – mindig ugyanaz”, mint valami távoli emlékezés egy spanyol versre: „Dios, como solos se quedan los muertos!”

Vergődöm a sírok sűrű sorai között, az egyszerű szavakat és a jól ismert és örökké azonos vezetéknévemet faggatom: Abinun, Albahari, Altarac, Atijas, Baruh, Daniti, Danon, Eske-

nazi, Finci, Gaon, Kabiljo, Kajon, Kalderon, Kamhi, Katan, Konforti, Kunorti, Levi, Maestro, Montiljo, Ovadija, Ozmo, Pardo, Pesah, Pinto, Salom. Hitvесеik neve pedig gyakran hordoz magában valamit a távoli verőfényes országok zenéjéből és költészetéből: Anula, Gentila, Djoja, Rika, Masalta, Luna, Buena, Palomba, Simha, Oro.

E szavak és betűk mögött a kicsiny és nyüzsgő szefárd világ sejlik fel gyerekkoromból. A kereskedők, magas fezzel a fejükön, görnyedt hordárok, zsidóbarátok, a műhelyek lépcsőjén görnyedező mesterek, megvénült feleségeik, még keleties szefárd viseletben, gyerekeik, akik jól öltözöttek – a gazdagabbja és a nyomorúságos, sovány szegényebbje. Érzem udvaraik illatát, s hallom szapora spanyol, torokból feltörő kiáltásukat, mely a mi szavainkkal keveredik. Egy letűnt világ. S hogy nincs többé, ezt tudatja e temető is egy nép nagy drámájának élő jeleivel és látható nyomaival.

A legelső, ami szembeötlő, a nem gyakori, de feltűnő nyomok egyes sírköveken. Van, amelyiken Salomon betűjének hatágú csillagát sértették meg, van, ahol durván szétzúzták az elhunyt fényképét. Ezek a megszálló és usztasa látogatók nyomai, beteges gyűlöletük és sötét primitívségük, pusztaság vagy csizmák nyomai.

Egy sor műköből készült, egyforma sírjelre bukkanak, szefárd férfiak és asszonyok nevével, melyek után – mintha csak fogcsikorgatva sziszegtek volna – csupán ennyi áll: „Megh.

1941. V. 24., 1941. V. 12., 1941. VI. 2., 1941. VI. 12...” Csak így, sorban egymás után, s csak ennyi. Az emberek pedig emlékeznek 1941-e tavaszi és nyári hónapjaira. Tudnak rólok. S ezek itt csak azok a ritkábbak, akiknek sírjuk van.

Simon Katan sírján, aki 1871-ben született, s oly szerencsés volt, hogy már 1933-ban elhunyt, a felirat alá a fekete kölapra most, utólag, ezt vésték be: „1882–1942. Dona Katan sírja ismeretlen. A fasiszta lágerben pusztult el, emléke pedig itt férje sírjához fűződik.”

Másoknak ezerszám nincs ennyi sírjelük sem. Sorsukat az a nagy piramis magyarázza, melyet fehér kőből a temető felső végén emeltek. Ez áll rajta: „A zsidóknak, az elesett harcosoknak és a fasiszta áldozatainak. – Jasenovac – Stara Gradiška – Džakovó – Jadovno – Loborgrad – Auschwitz – Bergen-Belsen.”

Ezeknek az embereknek ez a tragikus földrajzuk, akik többségükben nem vágytak arra, hogy szülővárosuknál, otthonuknál és boltjuknál sokkalta többet ismerjenek meg. Megsemmisített és gyökerükben kiirtott szefárdjaink jelképes sírja ez. Itt állok, tenyerem a kövön, miként sokan fognak még itt állni, elveszek a sajgó részvétben, s a gondolatokban a közös önvédelemről, melyet az emberiségnek, ha joggal akarja viselni e nevet, meg kell szerveznie minden nemzetközi gáztett ellen, s így kell biztos gátat vetnie és valóságos bosszút állnia az emberek és népek minden gyilkosának gyilkosán.

VUJICSICS SZTOJÁN FORDÍTÁSA

DAVID ALBAHARI*

CINK

Történt Iowában, hogy napokig ki sem mozdultam a szobából. Csak ültem az ablak előtt, és az eget bámultam. Ha fölkeltem is, mindössze azért, hogy megnézzem a virágokat a parkban. A postámért és az újságokért csupán a bejárati ajtóig mentem, vagy kimentem a fürdőszobába és a konyhába, ez volt minden. Ám a helyiség sem volt sokkal nagyobb. Ültem az ablak előtt, és néztem, hogyan vonulnak a felhők, hogyan váltja a nappalt az éjszaka. Izgalmas egyszerűség. Egyszer valaki kopogtatott az ajtón. Az alattam lévő emeletről régi rock and roll-dallamok szóltak hangosan. Este megborotválkoztam, és egy vércsepp, amint azt vártam, kibuggyant az államon, és lekúszott a nyakamba. Néztem, hogyan veszi fel a piros csepp a harcot a fizikai törvénnyel, s hogyan igyekszik megtartani labdaszerű formáját. A labda

*David Albahari prózaíró, műfordító 1948-ban született Zimonyban. A belgrádi egyetem bölcsészkarán szerzett diplomát. Szerb nyelven ír. 1973-ban látott napvilágot első elbeszéléskötete (*Porodično vreme*), ezt követte további négy, melyek közül 1982-ben az *Opis smrti* című elnyerte az Andrić-díjat. Legutóbb 1988-ban *Cink* című kisregényével aratott sikert, ebből közöljük az alábbi részletet. Műveiből angol és olasz nyelvterületen is megjelentek fordítások. Magyarul a *Nagyvilág* című folyóiratban olvashatók novellái, valamint az *Apám evangéliuma* címen a Fórum Kiadónál (Novi Sad, 1989) megjelent, válogatott novelláinak kötetében.

engedett a nyomásnak, az erőterek szétestek, és a cseppből folyam lett, szétzúzott gömb.

Igyekeztem összeszedni magam. Talán nem metafora minden? Talán nem írhatnék úgy, akár egy kitalált kislánnyal, hogy valójában az apámról beszélek? Elmentem az egyetem könyvesboltjába, és vettem néhány nagy fehér papírlapot. Két táblázatot rajzoltam, amolyan elemek táblázatahoz hasonló, amely az emberi lélek egyszerűsített képét volt hivatva ábrázolni. Megakartam győződni arról, hogy valós és képzeletbeli kö-